
ДЕЯКІ ПИТАННЯ НОВОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Т. Г. Гончарук

ПРАЦІ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ О. ОГЛОБЛІНА ТА М. СЛАБЧЕНКА ЯК ПІДҐРУНТЯ ЕКОНОМІЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ М. ВОЛОБУЄВА

Постать Михайла Симоновича Волобуєва (1903 — 1972 рр.) є безперечно помітною в новітній історії України завдяки славнозвісній статті “До проблеми Української економіки”, що вийшла друком у двох номерах журналу “Більшовик України” за 1928 р. та містила обґрунтування необхідності докорінно змінити дискримінаційну економічну політику Москви щодо УСРР. Показово, що Волобуєв на той час був “24-річним професором” політекономії Харківського механіко-машинобудівного інституту, який невдовзі перед тим екстерном закінчив економічний відділ Харківського інституту профосвіти [1]. Як зауважував відомий український економіст з західної діаспори Всеволод Голубничий, Михайло Симонович “не був економістом, а лише педагогом”, який “увійшов у сучасну історію через факт написання двох статей”. “Не є Волобуєв безпрецедентний за своєю економічною концепцією. Фактично його історична заслуга полягає в тому, що він узагальнив та об’єднав різні факти в одну систему, виклав її в часі й місці, де вона була найбільш необхідна... — відзначав В. Голубничий. — У своїх статтях М. Волобуєв переказує, а потім філософськи об’єднує в нову доктрину факти, думки й тези, викладені в творах істориків української економіки М. Слабченка та О. Оглобліна та в писаннях своїх сучасників — економістів Віктора Драгобаєва та Григорія Гринька” [2].

Про використання М. Волобуєвим результатів досліджень М. Слабченка та О. Оглобліна писали й інші автори. Так, Віктор Заруба, аналізуючи фундаментальну чотирьохтомну працю М. Слабченка “Організація господарства України від Хмельниччини до Світової війни”, що вийшла друком 1922 — 1925 рр., відзначає:

“Історіографічний вплив чотирьохтомника позначився на економічному обґрунтуванні М. Волобуєвим концепції колонії європейського типу, якою була Україна” [3]. Однак спеціальних досліджень щодо визначення внеску досліджень українських істориків у створення економічної концепції М. Волобуєва ще не було здійснено.

У третьому підрозділі своєї статті, що мав назву “Колоніальна політика царату щодо України доби промислового капіталізму” М. Волобуєв дев’ять разів наводив досить розлогі цитати з праць М. Слабченка та одинадцять разів — з праць О. Оглобліна (у підрозділі п’ятому “Колоніальна політика щодо України за доби фінансового капіталізму” М. Волобуєв, окрім довідників та праць дореволюційних російських та українських економістів, п’ять разів використовував цитати з другого та третього томів хрестоматії Михайла Яворського “Україна в епоху капіталізму” [4]). Важко погодитись із твердженням В. Голубничого, що М. Волобуєв “використав фактичні матеріали професорів Слабченка та Оглобліна” [5]. Насправді молодий економіст використовував також і узагальнення та методологічні положення двох визначних тодішніх українських “істориків-марксистів”.

Так, О. Оглоблін наголошував, що українську економіку першої половини XIX ст. можна вивчати “виходячи тільки з принципу господарської автономії України” [6], яка з кінця XVIII ст. поширилася практично на всі терени Наддніпрянщини, що були об’єднані під владою Російської імперії (“Це було об’єднання розпорошених, колись розбитих частин єдиного економічного організму України” [7]). Економічна “автономність” Наддніпрянщини, на думку О. Оглобліна, мала визначальний вплив не тільки на господарський розвиток країни, але й на всю українську історію XIX ст. “Своєрідність українського історичного процесу XIX століття, яка виникла на базі автономності українського господарства, є безсумнівною”, — писав він [8]. З таким підходом був цілком згоден і М. Слабченко, хоч і зауважував, що О. Оглоблін недостатньо показав спадковість господарської “автономії” Наддніпрянщини XIX ст. від самобутньої української економіки XII — XVII ст. (“єдність української господарки в межах дніпровського водозабору, що природно зв’язується в кулак чорноморськими центрами” [9]).

Українська “господарча автономія”, за О. Оглобліним та М. Слаб-

ченком, внаслідок політичної підлеглості була змушена мати нерівноправні й збиткові для себе економічні взаємини з політично пануючою Росією. Колоніальний визиск здійснювався шляхом примусового використання України в якості ринку збуту російських промислових виробів завдяки протекціоністській митній політиці (тут О. Оглоблін та М. Слабченко йшли за відомими українськими фритредерами І. Вернадським, М. Бунге та іншими дореволюційними економістами), через несправедливе кредитування (О. Оглоблін тут спирався на відому працю економіста М. Яснопольського), політику в залізничному будівництві тощо. Проте, незважаючи на колоніальний визиск, українська економіка, на думку обох істориків, зберігала свою єдність та “автономність”. Як альтернативу примусовим та неприродним економічним зв’язкам з Росією Оглоблін та Слабченко розглядали товарообмін Наддніпрянщини з країнами Європи — її провідне місце на європейському хлібному ринку (цьому питанню здебільшого приділяв увагу М. Слабченко та його учні), важливе значення як території міжнародного транзиту (це питання першим у вітчизняній історіографії почав досліджувати О. Оглоблін) тощо. За словами М. Слабченка: “Українське господарство ХІХ ст. перед 1861 р. являється об’єднаним і ваготіючим до своїх кінцевих пунктів — до Чорного моря, зв’язаним різними шляхами зі своїм закордонним споживачем” [10]. Орієнтація української економіки на Південь розглядалась істориками як орієнтація через чорноморські порти на європейський ринок.

Висновки Слабченка та Оглобліна насправді вельми підходили для здійснення того завдання, що його ставив в своїй статті М. Волобуєв. “Ми намагались довести, — відзначав сміливий економіст, — що і з погляду історії, і з погляду аналізу сучасного стану речей є всі дані вважати Україну за народне господарське ціле. Ми спробували показати, до яких хиб і помилок призводить відсутність такого підходу. Перша й основна умова виправити хиби ці — підійти до України не як “провінції”, не лише як до “Півдня СРСР”, а як до історично оформленого національно-господарського організму”. Здійснюючи екскурс в історію України другої половини ХVІІ — ХVІІІ ст., М. Волобуєв здебільшого спирався на працю О. Оглобліна “Мануфактура у Гетьманщині” та працю М. Слабченка “Організація господарства України від Хмельнич-

чини до Світової війни”; розглядаючи історію України першої половини ХІХ ст., економіст використовував монографію “Передкапіталістична фабрика” О. Оглобліна та “Матеріали до соціально-економічної історії України ХІХ ст.” М. Слабченка. Фундаментальні праці Слабченка та Оглобліна дозволили М. Волобуєву зробити екскурс в історію російської економічної експансії на Україну. “Переяславська угода і далші події, — писав М. Волобуєв, — поклали край політичній незалежності України і відкрили шлях руському торговельному капіталові опанувати нову колонію”. Опанування це проходило в тому числі і шляхом перешкодження економічним зв’язкам України із Заходом, або встановлення свого контролю над цими зв’язками. Волобуєв наводив твердження О. Оглобліна про те, що оскільки українське господарство було набагато краще за російське інтегровано до європейської економіки, то, побоюючись західної конкуренції, “русський торговельний капіталізм, вільним оком у прорубане до Європи вікно визирнувши, повинен був потурбуватися закриттям деяких дверей і самостійної торгівлі української, аби запобігти шкідливих для нього вітрів” [11]. Отже, Волобуєв повністю підтримував погляд Слабченка та Оглобліна на протекціоністську митну політику, як важливий чинник економічного визиску України з боку Росії. Тут економіст, спираючись на працю М. Слабченка, вказував на обмеження російським урядом чорноморської торгівлі, а виходячи з досліджень О. Оглобліна, згадував про фактичне усунення з українського ринку тарифом 1832 р. польських сукняних товарів [12].

Важливим засобом експлуатації України М. Волобуєв вважав використання її в якості ринку збуту російської промисловості. “В боротьбі з українською економічною незалежністю Москва намагалася не тільки забрати... чужоземну торгівлю до своїх рук (що виявилось у першій стадії в прагненні обмежити чорноморську торгівлю), але й витиснути українські товари з руських ринків та перетворити Україну на ринок для руської промисловості”. Тут М. Волобуєв наводив точку зору М. Слабченка про те, що “оволодіння Києвом давало Москві можливість здійснювати в якнайскоріший спосіб свої меркантилістичні плани і допомагало провадити на Україні колоніальну політику, через що Україна поступово ставала за ринок для руської обробної промисловості”. Використовуючи відомості

М. Слабченка про те, як у гетьманських “статтях” росіяни зачиняли свої ринки для українських товарів, тоді як російські купці безперешкодно наживалися на українській торгівлі в містах Гетьманщині, М. Волобуєв підсумовував: “чисто адміністративні заходи... сполучалися в цій царині із заходами економічними [13]”.

Торкнувся М. Волобуєв і намагався російського уряду знищити або поставити під свій контроль окремі галузі українського виробництва. “Адміністративні заходи було скеровано, — стверджував він, — передусім на ті галузі промисловості, що їх розвиток руському господарству загрожував”. Тут М. Волобуєв цитував М. Слабченка про дії російського уряду супроти українського виробництва горілки, а також смальцю та поташу (“Так звана “зрада” Мазепи... розв’язала руки петербурзьким властям щодо України взагалі і поташно-смольчужного промислу зокрема. В 1718 році обмежено видобуток поташу через заборону нові поташні буди ставити, а в 1719 р. поташ і смольчуг було визнано за казенні товари, ніби для того, щоб ліси зберегти”), та наводив відомості О. Оглобліна про тиск імперського керівництва на українське сукняне виробництво — “на Україні промисел старий і розвинений” [14].

Завершуючи огляд економічної історії періоду існування українських автономій (Гетьманщини, Слобожанщини та Запоріжжя), М. Волобуєв відзначав: “Минаючи перехідні етапи, перейдемо до ХІХ сторіччя. Цей час був періодом певного зм’якшення гостроти суперечностей руського та українського капіталів на українському ринку. Зміст та завдання колоніальної політики змінюються”. У ХІХ ст., на думку економіста, російській капітал та уряд мали вирішувати на українських теренах два головні завдання: 1) зберегти панівне становище російської промисловості на ринках Наддніпрянщини; 2) забезпечити російським товарам “шляхи через Україну до південних та східних ринків” [15] (на важливість вивчення транзиту російських товарів через українські терени вказував О. Оглоблін, він же висунув ідею боротьби на Україні двох транзитних шляхів — західноєвропейського та російського [16]).

Слід відзначити, що оцінки М. Волобуєва деяких явищ української економічної історії певною мірою відрізнялися від оцінок Оглобліна та Слабченка. Так, М. Волобуєв вважав, що на початок ХІХ ст. Наддніпрянщина вже цілковито втратила свою “економічну неза-

лежність” (“Попередні історичні довідки ілюструють процес поступової втрати українським економічним організмом своєї економічної незалежності. Той факт, що процес цей розгортався до того, як український капіталізм зміг утворити національну Державу, полегшив справу ліквідації решток економічної самостійності”). І хоча при тому він зауважував: “проте помилково було б гадати, що єдність українського господарського терену було остаточно знищено” [17], це все одно слабко ув’язувалося з поглядами М. Слабченка. Адже останній наполягав на тому, що українське господарство було “об’єднаним” та інтегрованим до світової економіки більше ніж до загальноімперської. Саме тому Слабченко взагалі уникав вживання терміну “колонія” стосовно господарства України першої половини ХІХ ст.

На думку М. Волобуєва, освоєння причорноморських степів дозволило російському уряду посилити свій вплив на українську економіку. “Зі зміцненням попереднього положення руського торговельного капіталу на Україні останній перестає жаяхатися експортної Чорноморської торгівлі, не забуваючи однак про боротьбу з українським капіталом”, — відзначав М. Волобуєв, нижче стверджуючи: “Підриваючи українську торгівлю, Москва розпочинає широку колонізацію півдня України... у царині чорноморської торгівлі знесилений український торговельний капітал іде річищем російського під його проводом...” [18]. Що стосується М. Слабченка та О. Оглобліна, то вони вважали, що освоєння Півдня не послабило, а навпаки посилило позиції українського господарства у його протистоянні російському тиску. Так, М. Слабченко відзначав, що завдяки експорту українська економіка стала більш інтегрованою до господарства Європи та світу, а О. Оглоблін вважав, що через Чорне море завдяки імпорту та транзиту цілком могла утворитися спілка між західноєвропейським та місцевим капіталом, і ця небажана для російського уряду перспектива спонукала останній обмежувати зазначені види торгівлі.

М. Волобуєв, використовуючи відомості О. Оглобліна про переважання на Наддніпрянщині у 1832 р. росіян серед купців (52,6 % росіян та 22,2% українців) та власників промислових підприємств (44,6% росіян та 28,7% українців), розглядав це як один з проявів колоніального визиску України. Однак це також не узгоджувалося

з поглядами цитованих ним українських істориків. Оглоблін та М. Слабченко вважали, що підприємці-неукраїнці, які осідали на землях цієї української господарської “автономії” ХІХ ст., швидко переймалися місцевими економічними інтересами, перетворюючись з буржуазії іноземної на українську. З кінця ХVІІІ ст., на думку М. Слабченка, “заїзжий купець і підприємець російський кидає блукання до України, він переселяється туди, ліквідує свої справи на батьківщині і робить “своїм отечеством” далеку Україну” [19], за Оглобліним, на українських теренах російське купецтво “своєрідно українізується” [20].

Отже, погляди М. Волобуєва на минуле української економіки далеко не завжди були тотожними поглядам істориків, на праці яких він переважно спирався. Йому явно не вистачало конкретно-історичних знань, щоб зрозуміти те, що добре розуміли М. Слабченко та О. Оглоблін. Однак М. Волобуєву вдалося зробити свій внесок у визначення стану української економіки індустріальної доби. Розглянувши відповідні приклади зі світової історії та звернувшись до праць більшовицьких “класиків” (Леніна, Маркса, Сталіна та ін.), молодий економіст надав економіці Наддніпрянщини ХІХ ст. влучну характеристику — “колонія європейського типу”. При тому М. Волобуєв відзначав, що “колонія європейського типу — це капіталістично оформлений господарський організм” й “відокремлення її на капіталістичній основі поставило б її в лави імперіалістичних країн”. Окрім того, сутність визиску колонії “європейського типу” з боку метрополії мала, на думку Михайла Симоновича, свої особливості: “Суть наслідків колоніальної залежності для колонії “європейського типу” полягає передусім у відхиленні розвитку продуктивних сил на користь економіки метрополії” [21].

Налякані тим, що погляди Волобуєва знайшли підтримку на Заході (рецензія у галицькому часописі “День”), українські комуністи, виправдовуючись за появу “націоналістичної” статті, швидко дорівняли “волобуєвщину” до інших “націоналістичних ухилів” — “шумськизму” та “хвильовизму” (“Волобуєв у своїй статті... подає економічне обґрунтування хвильовизму-шумськизму” — стверджувалося у передовиці вже наступного за статтею Волобуєва номера “Більшовика України”) й доклали максимум зусиль щодо розвінчання “теоретичних збочень Волобуєва” [22].

“Критики” не могли обійти увагою і історичного екскурсу М. Волобуєва. Андрій Річицький, який першим “відповів” на статтю Волобуєва, відзначав: “До... “нещасної”, “децентралізованої” долі України в Союзі наш “страдник” підходить здалека, зі своєї історичної справи, себто з наклеєної купи цитат з проф. Оглобліна та проф. Слабченка” [23]. А. Річицький, зі свого боку, вважав, що дореволюційна Україна була не “колонією європейського типу”, а звичайною економічною колонією, і через це ніяких взаємовигідних відносин із Заходом мати не могла. Показово, що Річицький спирався на працю “Капіталізм на Україні” відомого економіста професора Сергія Остапенка, який хоч і був колись есером та, навіть, прем’єр-міністром Директорії УНР, проте, по-перше, наголошував на тому, що “стан капіталізму України”, навіть напередодні 1917 р., в цілому був “юнацьким, молодим” [24], по-друге, вважав, що українське господарство традиційно було спрямовано не на Південь, а на Схід (так у рецензії на підручник з економічної географії України С. Остапенко заперечував положення К. Г. Воблого: “... на Україні можна зазначити... одну нитку, яка зв’язує всю її господарчу історію: наша людність стихійно тяглася до Півдня, до теплого моря”, стверджуючи, що українська людність історично “тяглася на Схід і Південний Схід” до нових земель [25]).

Погляд на дореволюційну Україну як на звичайну економічну колонію на той момент цілком влаштовував партійне керівництво. Адже в такому разі Україна, будучи до революції “однобоким додатком російської економіки”, не могла претендувати на будь-яку економічну самостійність і в СРСР. Однак в тодішній провладній історіографії зароджувалися й інші підходи. Вже у 1927 — 1928 рр. студент Рувім Шпунт у своїх рецензіях на праці М. Слабченка на сторінках “Більшовика України” робив зауваження професору, що останній не побачив взаємної вигідності російсько-українських господарських зв’язків. Р. Шпунт твердив, що насправді мала місце “обопільна залежність” двох економік, яка базувалася на природному “поділі праці” та наявності “внутрішньої історичної, потрібної не тільки для Росії, але й для України, залежності економічного розвитку України від економічного розвитку Росії” [26] (про реакцію М. Слабченка на ці рецензії свідчать щоденники вченого, опубліковані В. Зарубою [27]). Такий погляд на становище Наддніпрян-

щини у складі Російської імперії пізніше став домінуючим у радянській історіографії, бо згадувати про будь-який колоніальний економічний визиск України з боку “старшого брата” стало небажаним.

Інші “критики”, які взяли участь у цькуванні Волобуєва, його історичному екскурсу приділили значно менше уваги. Так, Є. Грінчак звинувачував М. Волобуєва в тому, що той “підфарбовує, підсолджує, підкрашує” економічне становище України в Російській імперії, та зауважував: “Волобуєв для того, щоб надати хоч деякої, хоч фальшивої, хоч показної наукової обґрунтованості своїй суто націоналістичній, ворожій нам позиції, робить далекі історичні дослідження, теоретичні міркування. Він береться довести, що Україна за часів царату та імперіалізму зберегла свою економічну цілість, а тепер, за часів пролетарської революції, вона її, економічну цілість, втратила” [28]. Л. Перчик стверджував, що статті Волобуєва притаманна “плутанина” у визначенні понять “колонія” та “напівколонія” [29]. Здебільшого зазначені “критики” звертали увагу на оцінки Михайлом Симоновичем радянської економіки, адже, за справедливим твердженням С. Підгайного: “коли Москву вразили... загальнотеоретичні висновки М. Волобуєва, то ще більше її злякали практичні висновки, що їх зробив Волобуєв” [30].

Під тиском відвертого цькування М. Волобуєв змушений був вже 1928 р. написати покайного листа, де заперечував всі свої висновки щодо наявності експлуатації УРСР у Радянському Союзі (“ті окремі факти, — йшлося щодо цього питання у листі, — що були в моєму розпорядженні, справили на мене гнітюче враження... і я зробив неправильний висновок, розглядаючи ці факти не як виняток, а як правило”), а також і теоретичні викладки стосовно характеристики до революційної України як колонії “європейського типу” (“По-третє, визнаю за помилку, що диференціюючи окремі типи колоніальної залежності, я протиставив два типи колоній, в той час як мова могла йти лише про різницю в межах єдності. У зв’язку з тим я зробив і далі неправильні висновки: не обмежуючись вказівками на особливості укр. економіки, я протиставив її як щось протилежне іншим колоніям царської Росії” [31]). Зазначені “думки” молодий економіст змушений був у більш розлогому варіанті висловлювати у спеціальній статті на сторінках двох номерів (№ 5-6 та № 7) “Більшови-

ка Україні” за 1930 р. Історичним передумовам в ній було приділено небагато уваги, й посилався Волобуєв здебільшого на В. Леніна та М. Скрипника й жодного разу не згадав праць ані М. Слабченка, ані О. Оглобліна, ані М. Яворського [32].

Отже, в цілому слід відзначити, що матеріали та теоретичні висновки з праць М. Слабченка та О. Оглобліна становили головне підґрунтя для теоретичних міркувань історичної преамбули статті М. Волобуєва. Адже погляди обох зазначених істориків на минуле українського господарства другої половини XVII — XIX ст. якнайкраще відповідали завданням збереження єдності економіки УРСР та протистояння їй подальшому визиску з боку Москви. Союзне керівництво швидко збагнуло небезпеку історико-економічних праць “вчених-марксистів”. На них, так само як і на М. Волобуєва, чекали репресії, а застосовані М. Слабченком та О. Оглобліним методологічні підходи до вивчення минулого українського господарства були надовго усунуті з радянської історіографії.

Література:

1. *Шаповал Ю.* Текст як доля // Дві Русі /За загальною редакцією Л. Івшиної. — К., 2003. — С. 250.
2. *Голубничий В. М.* Волобуєв, В Драгобаєв та їх опоненти // Український збірник. — 1856 — Кн. 5. — С. 7, 8.
3. *Заруба В.* Історик держави і права України академік М. Є. Слабченко (1882 — 1952): Монографія. — Дніпропетровськ, 2004. — С. 356.
4. *Волобуєв М.* До проблеми української економіки // Більшовик України. — 1928. — № 2. — С. 67-71.
5. *Голубничий В. М.* Волобуєв, В Драгобаєв та їх опоненти. — С. 8.
6. *Оглоблін А. П.* Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика. — К., 1925. — С. 4.
7. *Оглоблін О.* Проблема української економіки // Червоний шлях. — 1928. — № 9-10. — С. 166.
8. *Оглоблін О. М. Є. Слабченко.* Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. Т. 1. ДВУ. 1925. С. 318 // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. — 1926. — Кн. VII — VIII (1926). — С. 561.
9. *Слабченко М.* Проф. А. П. Оглоблін. Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика. Г. И. У. 1925// Записки історично-філологічного відділу ВУАН. — 1926. — Кн. VII — VIII (1926). — С. 558.
10. *Слабченко М.* Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. — Одеса, 1925. — Т. 1. — С. IV.

11. *Волобуєв М.* До проблеми української економіки // *Більшовик України*. — 1928. — № 2. — С. 51.
12. *Там само*. — С. 51, 54.
13. *Там само*. — С. 51, 52.
14. *Там само*. — С. 53, 54.
15. *Там само*. — С. 55.
16. *Оглоблін О.* Нариси з історії капіталізму на Україні. — Харків-Київ, 1931. — С. 35-46.
17. *Волобуєв М.* До проблеми... — С. 57.
18. *Там само*. — С. 52.
19. *Слабченко М.* Матеріали... Т. 1. — С. 9.
20. *Оглоблін А. П.* Очерки истории... — С. 45, 46.
21. *Волобуєв М.* До проблеми... — С. 63.
22. В багні націоналізму // *Більшовик України*. — 1928. — №4. — С. 9,10; *Скрипник М.* З приводу економічної платформи націоналізму // *Більшовик України*. — 1928. — № 6. — С. 45-47.
23. *Річицький А.* До проблеми ліквідації колоніальності та націоналізму // *Більшовик України*. — 1928. — № 2. — С. 87.
24. *Остапенко С.* Капіталізм на Україні // *Червоний шлях*. — 1924. — №3. — С. 210.
25. *Остапенко С.* Акад. Воблий К. Г. Економічна географія України. — Київ, 1922 // *Червоний шлях*. — 1923. — Т. 2. — С. 288-290.
26. *Шпунт Р.* Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. Т. 1 і 2 // *Більшовик України*. — 1927. — № 2. — С. 100; *Шпунт Р.* Слабченко М. Боротьба за системи землеводіння і форми господарства в Україні XIX — XX століття. — Одеса, 1927 // *Більшовик України*. — 1928. — № 3. — С. 34.
27. *Заруба В.* Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині. (1882 — 1952). — Дніпропетровськ, 2004. — С. 244, 249, 250, 258.
28. *Грінчак Є.* Платформа українського націоналізму // *Більшовик України*. — 1928. — № 6. — С. 32.
29. *Перчик Л.* Найновітніша “теорія” радянської економіки // *Більшовик України*. — 1928. — № 6. — С. 51.
30. *Підгайний С.* Український національний комунізм // *Український збірник*. — Мюнхен, 1957. — Кн. 10. — С. 133.
31. *Волобуєв М.* Лист до редакції журналу “Більшовик України” // *Більшовик України*. — 1928. — № 21-22.
32. *Волобуєв М.* Проти економічної платформи націоналізму (до критики Волобуєвщини) // *Більшовик України*. — 1930. — № 5-6. — С. 54-69.